

Planbureau voor de Leefomgeving

Conferentie *Handreiking* *voor de toekomst: verslag*

Bert de Wit & Ed Dammers, PBL

Inhoud

Inleiding 3

Opening 3

Presentatie 5

Paneldiscussie 6

Workshops 8

Terugmelding 9

Reflectie 14

Slotwoord 15

Inleiding

Op 31 mei 2013 heeft het PBL in Theater Concordia in Den Haag een conferentie gehouden over de publicatie *Scenario's maken voor milieu, natuur en ruimte: een handreiking*. Dit gebeurde met mensen die zelf scenario's maken of die ze gebruiken. De conferentie telde ruim 50 deelnemers: medewerkers van ministeries, andere overheden, maatschappelijke organisaties, bedrijfsleven, universiteiten, private onderzoeksinstellingen en planbureaus. De conferentie diende de volgende doelen:

- Kennis maken met de handreiking van het PBL
- Kennis nemen van de diversiteit van de scenariopraktijk voor de publieke sector
- Kennis uitwisselen over het maken van scenario's

Opening

Arthur Petersen, chief scientist bij het planbureau, heet de aanwezigen welkom. Hij wijst op de ervaring die zowel het PBL als zijn voorgangers MNP en RPB hebben opgedaan met het maken van scenario's. De lessons learned en best de practices zijn verzameld en in de handreiking opgenomen. Na een korte toelichting op het programma van de middag geeft hij het woord aan Maarten Hajer, directeur van het PBL.

Maarten is blij met de handreiking, omdat die kan helpen om de toekomst op een verantwoorde manier te verkennen. Nederland heeft momenteel weinig geld te besteden. Onlangs hoorden we dat 'men eruit was' wat betreft de ondertunneling van de Amsterdamse Zuid-as. Maar de vraag is of men hierbij ook rekening heeft gehouden met een toekomst waarin de mainportfunctie van Schiphol minder vanzelfsprekend is. Azië wordt economisch steeds belangrijker en het lijkt erop dat meer en meer vluchten via Dubai gaan. Het planbureau kijkt naar de toekomst en moet hierbij de gevolgen van verschillende ontwikkelingen in kaart brengen en doorrekenen.

Een ander voorbeeld om het belang van het denken in termen van verschillende toekomstscenario's te onderstrepen is de opkomst van de 'prosumer'. Zo zijn er mensen die zelf hun stroom willen produceren. Een voorwaarde is wel dat zij de geleverde de stroom krijgen betaald. De vraag is hoe revolutionair ons energiesysteem gaat veranderen als die ontwikkeling zich doorzet. Sinds de Tweede Wereldoorlog is er ingezet op grootschalige, centrale energievoorziening. Als het systeem zich in de richting van prosumers verandert, wat heeft dit dan voor consequenties voor de organisatie ervan?

Opening door Maarten Hajer

Er zijn verschillende redenen om je bezig te houden met toekomstverkenning. Het is des te belangrijker om dit te doen als je te maken hebt met een economische, ecologische en institutionele crisis. Het federale systeem in de Verenigde Staten maakt het onmogelijk om besluiten te nemen voor een periode die langer is dan vier jaar. Binnen de EU en ons land wordt vaak evenmin ver vooruitgekeken. De crisis kan een startpunt vormen voor het denken over een goede verkenning van de toekomst.

Sinds de jaren '80 speelt de overheid een steeds minder grote rol en krijgt de markt steeds meer ruimte. Nu lijkt de politiek haar bevoegdheid te krijgen van een al te grote dominantie van het marktdenken. Daarnaast voelt de burger zich niet meer vertegenwoordigd. Dan kan het helpen om bijvoorbeeld een toekomst met grote bedrijven en overheden te schetsen en daarnaast een toekomst waarin de burger veel meer de relatie met bedrijven en overheid bepaalt.

Het PBL werkt dan ook aan een Horizonscan als voorbereiding op een nieuwe scenario-studie *Welvaart en Leefomgeving*. Hierbij ligt het voor de hand om de slag van het verleden naar de toekomst serieus te nemen en na te denken over de jaren tot 2050. Wat brengt de ICT-revolutie ons? Kunnen we over enige tijd organen printen? En leven we dan ook langer leven dan we nu verwachten? We kunnen er in ieder geval voor zorgen dat de verkenning van de toekomst op een methodologisch verantwoorde manier gebeurt.

Presentatie

Ed Dammers, senioronderzoeker bij het planbureau en hoofdauteur, presenteert enkele highlights uit de handreiking. Hij begint met een citaat van de Deense filosoof Kierkegaard: 'Het leven kan alleen achterwaarts worden begrepen, maar moet voorwaarts worden geleefd'. Dit citaat is ook van toepassing op het werk van het PBL. Het planbureau kijkt namelijk aan de ene kant terug door beleid te evalueren en aan de andere kant vooruit door scenario's te maken.

Presentatie van handreiking door Ed Dammers

Het PBL heeft een lange en rijke traditie op het gebied van scenario's. De eerste was *Zorgen voor morgen* (RIVM, 1988). Het planbureau heeft veel scenario's gemaakt op het gebied van milieu, natuur en ruimte. Dit gebeurt ook met andere partijen, zoals het CPB, Deltares, de OECD en het IPCC. Binnen het planbureau is veel kennis en ervaring aanwezig, maar dat weten we niet altijd van elkaar. Door de grote diversiteit aan scenario's die het PBL maakt er zijn allerlei mogelijkheden om de kennis en ervaring te combineren en daardoor de methodiek te verbeteren en te verrijken. Wat dat betreft heeft het planbureau een unieke positie in binnen- en buitenland.

De handreiking is bedoeld om de uitvoering van scenariostudies beter te organiseren en aan de kwaliteit van scenario's bij te dragen. Daarnaast kan ze de samenwerking met andere instituten vergemakkelijken. Tijdens een Europese bijeenkomst over forward looking studies werd met bewondering en ook met jaloezie gekeken naar wat wij in ons land allemaal aan toekomstverkenning doen en hoeveel instituten hiermee bezig zijn.

Er zijn al eerder handreikingen voor scenario's geschreven. De meerwaarde van de handreiking van het PBL is dat zij meer aandacht besteedt aan de concrete stappen die in een scenarioproject kunnen worden gezet, de keuzen die hierbij kunnen worden gemaakt en de mogelijkheden en beperkingen van die keuzen. Zo geeft de handreiking aan dat het goed is om vanaf het begin van een scenarioproject een dialoog aan te gaan met de opdrachtgever en de belangrijkste gebruikers. Dat is iets anders dan zelf bedenken waarvoor de scenario's dienen of alleen maar vragen aan de gebruikers wat ze er mee denken

te gaan doen. Daarnaast geeft de handreiking bijvoorbeeld aan hoe je de modelbenadering kunt combineren met de stakeholderbenadering en wat de voordelen hiervan zijn. Welke methoden worden gebruikt bij het maken van scenario's hangt af van de doelen van het scenarioproject en de soorten scenario's die met het oog daarop worden gemaakt.

De handreiking is vooral bedoeld als een naslagwerk, dat tijdens een scenarioproject kan worden geraadpleegd. Er is ook een checklist gemaakt voor degenen die al vertrouwd zijn met het maken van scenario's, maar wel behoefte hebben aan een beknopt overzicht van de stappen, de keuzen en de mogelijkheden en beperkingen daarvan. De auteurs van de handreiking zijn graag bereid om ondersteuning te geven aan projecten die het planbureau uitvoert. Zij zijn ook bereid om andere organisaties te helpen, al zijn zij hierin terughoudend om niet in de vijver van particuliere bureaus te gaan vissen. Om buiten Nederland ook bekendheid te geven aan het gedachtegoed van het PBL, publiceren de auteurs binnenkort een Engelstalige versie. De suggesties die de deelnemers aan de conferentie doen kunnen zij hierin meenemen.

Paneldiscussie

Arthur Petersen introduceerde de leden van het panel dat op de handreiking reflecteerde. De panelleden zijn:¹

- Roel In 't Veld, strateeg bij de gemeente Haarlemmermeer en hoogleraar aan Tilburg University
- Dirk Sijmons, partner van H+N+S-landschapsarchitecten en hoogleraar aan de Technische Universiteit Delft
- Paul de Ruijter, directeur van De Ruijter Strategie

Arthur vraagt de panelleden om vanuit hun eigen praktijk aan te geven wat zij van de handreiking vinden en wat ze als de belangrijkste sterke en zwakke punten zien. Roel vindt dat de handreiking heel veel sterke punten heeft. Het is een heel nuttig werk dat de state of the art goed weergeeft. Bij de gemeente Haarlemmermeer is er al mee gewerkt voordat zij werd gepubliceerd. Hij gaf de handreiking een hoog rapportcijfer.

Een belangrijk aandachtspunt bij toekomstverkenning is dat onze fantasie kennelijk te beperkt is om nieuwe toekomstige ontwikkelingen goed in beeld te krijgen. De meeste ontwikkelingen die de Horizonscan van de COS uit 2007 voor 2030 voorzag, zijn al uitgekomen. Op de een of andere manier zijn we niet goed toegerust om krachtig over de toekomst te dromen. Bij de toekomstverkenning van de gemeente Haarlemmermeer worden daarom naast experts ook scholieren en studenten gevraagd om over de toekomst te dromen. Aandacht voor dromen zou een plaats moeten krijgen in de methodologie voor toekomstverkenning. Het gaat vooral om het 'openen van toekomst'.

¹ Marjolein van Asselt lid de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid en hoogleraar aan de Maastricht University was om gezondheidsredenen verhinderd

Paneldiscussie, geleid door Arthur Petersen, met Dirk Sijmons, Paul de Ruijter en Roel in 't Veld (v.l.n.r.)

Bij de toepassing van de scenariomethodiek moet er voor worden opgepast dat er niet te veel in dichotomieën wordt gedacht. Er kunnen zich namelijk tegelijkertijd tegengestelde tendensen voordoen. Voor de methodiek heeft dit tot gevolg dat er niet langer in termen van 'of/of', maar van 'en/en' moet worden gedacht.

Een ander aandachtspunt is de landing van scenario's (de wereld van het kennen) in de politiek (de wereld van het willen). Zo reageerde een gemeenteraadslid tijdens een presentatie over scenario's voor water governance met 'Wat moet ik hier nu mee? Dit is veel te ingewikkeld'. Dat blijft een lastig punt. Op een bijeenkomst die Shell onlangs organiseerde werd er op de noodzaak van het gebruik van scenario's voor de continuïteit van de onderneming gewezen. Maar in de politiek is dat veel moeilijker, omdat het relatieprobleem er veel groter is.

Paul vindt de handreiking niet alleen een goed maar ook een noodzakelijk boek: complimenten. Het is goed dat de handreiking bewust aandacht besteedt aan de rol van het ontwerpen. Sommige ontwerpen zijn makkelijk te voorspellen, bijvoorbeeld op het gebied van technologie. Zo werd de ontwikkeling van het 0-emission vehicle al in 1992 voorzien, maar het vehicle is nog steeds niet doorgebroken. Het Nederlandse wetenschapsbeleid stimuleert nog te weinig dat universiteiten geld verdienen met patenten.

De handreiking legt terecht een verband tussen de systeem-dynamische benadering en de modellering. De woningmarkt is een voorbeeld van een markt waarin diverse overheden op verschillende plaatsen interveniëren. Bij het maken van scenario's over de woningmarkt moeten die overheidsinterventies in het model worden meegenomen.

Paul merkt op dat Roel het eigenlijk gemakkelijk heeft, omdat hij met gemeenteraadsliden mag praten. Maar bij het ministerie van Justitie is het verboden om met ambtenaren te praten. Hoe kun je dan een lerende organisatie zijn?

Een probleem bij scenariostudies over natuur en milieu is dat je geen planten of dieren kunt uitnodigen om over de toekomst mee te denken. De vraag is wie er opkomt voor hun belangen. Eigenlijk moet een instituut als het PBL het voor de toekomst van planeten en dieren opnemen.

Dirk vindt het sterk van de handreiking dat zij praktijkgericht is, maar dat de theorie over het maken van scenario's er wel herkenbaar in is terug te vinden. Hij had ook een paar aanvullingen. Eigenlijk moet er bij het maken van scenario's een bijsluiting worden geleverd. We zijn in Nederland vooral goed in het maken van scenario's, omdat we gewend zijn om geen conclusies te trekken. Voor de bruikbaarheid van scenario's is het belangrijk om dat juist wel te doen.

Hij pleit er voor om dieper in te gaan op de rol van het ontwerpen bij het maken van scenario's. De handreiking wekt de indruk dat ontwerpen vooral bedoeld zijn om ontwikkelingen te illustreren. Het magische dat je eerst iets tekent voordat het realiteit wordt, zoals vanaf de 12^e eeuw gebeurde bij de bouw van kathedralen, moet ook worden meegenomen. Hierbij gaat het ook om het identificeren van handelingsperspectieven. Belangrijk is om te bedenken hoe ontwerpers het sterkst kunnen worden aangesproken.

In het verleden zijn er scenario's gemaakt voor de Nederlandse landbouw die de plank volledig hebben misgeslagen, omdat zij geen rekening hielden met allerlei onverwachte gebeurtenissen. Dit drukt je met de neus op de vraag hoe je met onzekerheid omgaat. Je kunt proberen de onzekerheid uit te schakelen en hopen dat meer onderzoek haar doet verdwijnen, maar je kunt de onzekerheid ook omarmen.

Workshops

Arthur Petersen leidt de workshops in. Er wordt gewerkt via de open space aanpak. De deelnemers kunnen de thema's van de workshops zelf bepalen, zelf kiezen over welke zij willen meedenken en of zij van thema willen veranderen. De deelnemers doen de volgende voorstellen (met achter het thema de persoon die het voorstelt en de workshop leidt):

- De schaliegasrevolutie, Jochem Wiers
- Het weerbeeld in de toekomst, Bart van den Hurk
- Het gebruik van scenario's, Jan Nekkers
- Zijn scenario's niet passé?, Hans-Peter Benschop
- Handelingsperspectieven, Henk van Latesteijn
- Het simplisme van dichotomieën verlaten, Nurullah Gerdan
- De omkering van de warme golfstroom, Susan van 't Klooster
- Visievorming, Paul de Ruijter

Een van de workshops in actie

Terugmelding

Voordat de sessieleiders de resultaten uit de workshops plenaire terug melden, maakt Freija van Duijne de deelnemers attent op het bestaan van de Dutch Future Society. Dit is een netwerk van en voor toekomstverkenners, trend watchers, strategie experts en anderen die een professionele belangstelling voor de toekomst hebben. Het doel is een gemeenschap van toekomstverkenners op te bouwen om elkaar te ontmoeten, van elkaar te leren en professioneel te groeien.

De schaliegasrevolutie

De deelnemers uit deze workshop zijn er voor om schaliegas te bekijken binnen een groter geheel van energieopties en met het oog op energietransitie. Door de schaliegasontwikkeling wordt het fossiele brandstoftijdperk verlengd, wat meer tijd geeft om de onvermijdelijke transitie naar hernieuwbare bronnen vorm te geven. Wel moet in de gaten worden gehouden wat er met het klimaat gebeurt en wat aanpassing aan de klimaatverandering voor Nederland inhoudt. Wat betekent dit bijvoorbeeld voor de verstedelijking op de langere termijn? Ook moet je goed weten wat de andere milieueffecten zijn van de schaliegaswinning. Er zal waarschijnlijk geen absoluut tekort aan energie ontstaan, de onzekerheid over de levering even buiten beschouwing gelaten.

Op een vraag van Maarten Hajer of schaliegas moeten worden betiteld als een game changer, een hope carrier of een hype, antwoordt Jochem Wiers dat schaliegas in de Verenigde Staten in ieder geval als een game changer wordt gezien. Geopolitieke overwegingen spelen hierbij een voorname rol. De vraag is wat de verminderde afhankelijk van olie uit het Midden-Oosten op de langere termijn voor de rol van de Verenigde Staten betekent.

Het weerbeeld van de toekomst

In plaats van abstracte tabellen kan er ook gebruik worden gemaakt van illustratieve weerbeelden, waarmee weerman Gerrit Hiemstra zijn verhaal kan houden. Dit is een ma-

nier om klimaatverandering veel tastbaarder te maken. Zo kan er een relatie worden gelegd met het weer in het verleden en kunnen er beelden van klimaatzones die naar het Noorden schuiven worden gebruikt.

Lokaal kan de klimaatverandering door de omstandigheden en een samenspel van factoren overlast met zich meebrengen. 3D en 4D simulaties kunnen dit goed duidelijk maken. Maar hoe specifieker je bent, hoe moeilijker het is om kansen toe te kennen. Misschien kunnen dit soort beelden helpen bij het creëren van draagvlak voor beslissingen die moeten worden genomen of die zijn genomen. Weerbeelden passen goed bij het verhaal van klimaatadaptatie.

De deelnemers uit deze workshop hebben de conclusie getrokken dat het belangrijkste is dat situaties in kaart worden gebracht die grote impacts hebben op de hydrologie, de landbouw, de natuur en dergelijke. Het duidelijk verbeelden van de consequenties voor andere gebieden is eveneens belangrijk.

Bart van den Hurk meldt terug uit een workshop

Vanuit de zaal wordt de suggestie gedaan om voor een veiligheidsregio een aantal extreme weather events te simuleren. Volgens Bart van den Hurk gebeurt dit al, maar dan op basis van de huidige weersextremen. De stress test kan dus nog worden opgevoerd.

Het gebruik van scenario's

In deze workshop is een inventarisatie gemaakt van scenarioprojecten die zijn mislukt. Beleidsmakers willen zekerheid; zij kunnen, willen of durven niet met onzekerheden om te gaan. Maar scenario's kunnen geen zekerheden bieden. Dit leidt tot scenariostudies die politiek worden doodgezwegen en een schone dood sterven. Twee doelen zijn wezenlijk voor het gebruik van scenario's:

1. Flexibele responses bevorderen
2. Vaste grond onder de voeten geven

De behoefte aan zekerheid leidt tot een behoefte aan cijfers, die weer op gespannen voet kan staan met de behoefte aan flexibiliteit. Voor een methodiek voor het gebruik van scenario's zijn windtunneling en monitoren van early warning signals belangrijk.

Scenariomakers moeten meer gevoel ontwikkelen voor het politieke proces. Zij hebben soms een mechanisch wereldbeeld, dat bijvoorbeeld in een assenkruis wordt geperst. Scenariomakers moeten eerder en vaker met beleidsmakers communiceren.

Een praktische suggestie is om bij scenariostudies een bijsluiter te leveren, die uitlegt hoe de scenario's wel en niet kunnen worden gebruikt. Hierbij moet ook onderscheid worden gemaakt tussen het gebruik van omgevingsscenario's en van beleidsscenario's.

Vanuit de zaal wordt opgemerkt dat scenariomakers niet zoveel anders zijn dan beleidsmakers. Jan Nekkers beaamt dat dit inderdaad zo is, maar dat beleidsmakers ook behoefte hebben aan een soort goedkeuringsstempel voor het gebruik.

Zijn scenario's niet passé?

De wereld wordt steeds complexer, maar het is lastig om de complexiteit te vatten. Vroeger waren enkele grote spelers belangrijk voor scenario's; de rest van de maatschappij was minder belangrijk.

Degenen die aan deze workshop hebben deelgenomen zien wel een toekomst voor scenario's, maar constateren ook dat er flink aan wordt gemorreld. Beleidsmakers kijken namelijk minder ver in de toekomst en meer naar de dilemma's die leven bij de burgers. Daarom is het belangrijk om scenario's participatief te ontwikkelen, ontwerpen toe te passen en gebruik te maken van het systeemdenken.

Trend watchers vinden meer weerklank bij politici, omdat zij inspelen op hun behoefte aan zekerheid. Scenariomakers kunnen hen die zekerheid niet geven. Het is vooral belangrijk om mooie verhalen te vertellen.

Vanuit de zaal wordt opgemerkt dat dit voor de methodiek van het maken van scenario's zou betekenen dat alleen zaken worden benoemd die voor de gebruikers van belang zijn. Hans-Peter Benschop geeft daarop te kennen dat het inderdaad goed is om zo te werk te gaan.

Handelingsperspectieven

De deelnemers aan deze workshop hebben veel ervaringen uitgewisseld over het gebruik en over het mislukken van scenario-exercities. Er is vooral over de behoefte aan functionele instrumenten gesproken; niet over het maken van scenariorapporten. Scenario's worden gemaakt voor opdrachtgevers (vaak de politiek), doelgroepen (meestal ambtelijk) en andere gebruikers (bedrijven, maatschappelijke organisaties, media, burgers).

Voor een goed gebruik van scenario's is het belangrijk om de doorwerking ervan te organiseren. Scenario's maak je als onderdeel van een langer strategisch proces. Zij kunnen worden gebruikt voor de aanpak van wicked problems. Op basis van scenario's kun je expliciete keuzen maken die uiteindelijk worden uitgevoerd.

Er zijn weinig evaluaties van het gebruik van scenario's gedaan. De vraag of ze daadwerkelijk tot het maken van keuzen hebben bijgedragen is dan ook moeilijk te beantwoorden. Dit zou een interessante aanvulling op de handreiking kunnen zijn.

Volgens Roel in 't Veld landen de meeste scenario-exercities in de handelingsperspectieven van personen en organisaties, maar is dit effect moeilijk te onderzoeken. Henk van Latesteijn merkt op dat de evaluaties niet via één meting maar via enkele metingen moeten plaatsvinden. De vraag is in hoeverre contextuele factoren, zoals de crisis, van invloed zijn. De optimalisering van het gebruik door verschillende doelgroepen zou onderdeel van de scenariomethode moeten zijn.

Het simplisme van dichotomieën verlaten

Aan deze vraag zit zowel een inhoudelijke als een communicatieve kant. Als je de versimpeling wilt verlaten, hoe presenteer je dat dan? Er is nog weinig kennis beschikbaar over het overbrengen van inzichten uit toekomstverkenningen in een politieke omgeving. Er is geen theorie over beschikbaar en ook geen praktijkkennis. Wat rest is de mogelijkheid van al doende leren: oefening baart kunst. Methodisch zijn de deelnemers aan de workshop er niet uit gekomen.

Bart van den Hurk verwijst naar de klimaatscenario's van het KNMI uit 2006. Het gegeven dat temperatuurstijging zowel tot verdroging als tot vernatting kan leiden is in één scenario samengenomen. Op deze manier kun je beleidsmakers zowel op wateroverlast als op droogte voorbereiden. Jochem Wiers merkt op dat de Chinezen meer dan de West-Europeanen gewend zijn om in termen van tegenstrijdige trends te denken. Nurullah Gerdan geeft te kennen dat we er aan gewend moeten raken om zowel de lusten als de lasten van veranderingen te zien.

Reactie vanuit de zaal

De omkering van de warme golfstroom

Het omkeren van de golfstroom is een denkoefening die past in de Horizonscan van het PBL. De omkering zou voor veel scenariostudies een doorkruisende gebeurtenis kunnen zijn. Dit soort denkexercities is vooral zinvol om beleidsmakers op onverwachte gebeur-

tenissen te attenderen. Het gaat erom 'memories of the future' te creëren waardoor zij sneller en beter kunnen handelen als er onverwachte gebeurtenissen optreden.

Een aandachtspunt is de tijdsdimensie. De omkering van de golfstroom kan namelijk op de lange termijn optreden maar ook al op de korte termijn, waardoor er een schokeffect optreedt. Een ander aandachtspunt is het schaalniveau waarop je naar de gebeurtenis kijkt, bijvoorbeeld op lokaal of op stroomgebiedsniveau. Verder is het de vraag hoe ver je met het verhaal gaat. Het gaat om een kort, bondig en interessant verhaal. De literatuur gaat vooral in op de omstandigheden waaronder een omkering kan optreden, maar niet op de mogelijke effecten. Hier ligt nog een terrein braak.

Bart van den Hurk merkt op dat het een punt van discussie is, ook met de sceptici, of er al dan niet sprake is van een sudden tipping point.

Visievorming

In de handreiking worden visies met normatieve scenario's verbonden. Net als bij het bouwen van een huis moet je beginnen met het maken van een tekening. Het huidige politieke discours wordt gedomineerd door de 3%-norm voor het begrotingstekort en de 12% werklozen binnen de EU. Dit soort discussies leiden tot een spiraal naar beneden. Het PBL kan als een hefboom optreden door in plaats van naar profit en people naar planet te kijken. Hierin zijn veel bedrijven geïnteresseerd. Zo levert de bouwsector graag woningen met energielabel A op en wil de recreatiesector ons land graag aantrekkelijker maken voor recreanten. Er doen al meer mensen aan energiecoöperaties mee dan Shell werknemers heeft en er zijn al veel consultants met duurzaamheid bezig. Het PBL kan die groepen mobiliseren: de tijd van scenario's is voorbij; het is nu tijd voor actie, visie en leiderschap.

Een deelnemer vanuit de zaal wijst erop dat externe kosten niet in de prijzen van goederen en diensten worden doorberekend. Als de focus naar planet wordt verlegd, dan wordt er een fundamentele verandering in het neoliberale model aangebracht. Daarnaast merkt de deelnemer op dat de dominante ideeën over governance nog steeds stammen uit de tijd van de wederopbouw. Die ideeën passen niet bij de invulling van institutional change.

Volgens Roel in 't Veld zou de laatste aanbeveling van Paul de Ruijter het voortbestaan van het PBL aanzienlijk bekorten, omdat het mobiliseren van groepen niet tot de taken van het planbureau hoort. Hij pleit ervoor om op scenario's te blijven inzetten. Belangrijk is dat de drie planbureaus – CPB, SCP en PBL – met elkaar de hele scope van duurzaamheid bestrijken. Zij zouden hierin een verdiepingsslag kunnen maken.

Reflectie

Ed bedankt allereerst alle deelnemers voor hun interessante inbreng. Hij geeft te kennen dat de commentaren en suggesties in de Engelstalige versie van de handreiking worden meegenomen. Ed reageert eerst op de opmerkingen uit de paneldiscussie:

- Meer aandacht voor de fantasie als bron van inspiratie voor toekomstverkenningen is belangrijk en uitdagend.
- Voorbij dichotomieën denken is eveneens relevant; het gaat niet om 'of/of' om de titel van een hoofdwerk van Kierkegaard aan te halen, maar om 'en/en/en'.
- In de Engelse versie wordt de rol van het ontwerpen bij het maken van scenario's verdiept. Hierbij worden recente publicaties op dit gebied meegenomen.
- Andere generaties en andere levende wezens kunnen een stem krijgen in scenario-studies via zaakwaarnemers, zoals jongerenwerkers en natuurorganisaties.
- Een bijsluiter bij scenariostudies toevoegen om duidelijk te maken hoe scenario's wel en niet dienen te worden gebruikt is een goed idee.
- Het PBL heeft met de Provincie Drenthe een workshoppaanpak uitgewerkt voor de landing van scenario's in de politiek.

Deelnemers in de zaal

Daarna gaat hij in op de suggesties uit de workshops:

- Schaliegas is een voorbeeld van een onderwerp waarvan je je moet afvragen of het een game changer of eerder een hype. Dit kan in een scenariostudie worden verkend.
- Aandacht voor visualisering, bijvoorbeeld via weerbeelden, is belangrijk om de essentie van de scenario's weer te geven en ze beter te communiceren.
- Het PBL is van plan om in het najaar een handreiking voor het gebruik van scenario's te maken. Meer onderzoek naar het gebruik van scenario's is inderdaad belangrijk.
- Het pleidooi om scenario's meer op de praktijk van beleidsmakers en burgers af te stemmen klinkt goed; de boodschappen dienen op de korte termijn te zijn gericht.

- Bij de Natuurverkenning is aandacht besteed aan de relatie met handelingsperspectieven door met EZ enkele ateliers voor de nieuw natuurvisie van het ministerie te organiseren.
- Duurzaamheid (people, profit, planet) is een bekend voorbeeld van denken in driedelingen; dit is vaak rijker dan denken in tweedelingen.
- De omkering van de golfstroom is een mooi voorbeeld van een mogelijke discontinuïteit die in een scenariostudie kan worden meegenomen.
- Het is belangrijk dat beleidsmakers meer aan visievorming gaan doen; de planbureaus kunnen daar via scenario's bouwstenen voor leveren.

Slotwoord

Maarten Hajer bedankt alle deelnemers voor hun actieve inbreng. De middag was een proeve van frivoliteit in het denken over de toekomst en leverde een boeiende en zinvolle uitwisseling van ervaringen en ideeën op.

De handreiking is bedoeld om dingen beter voorstelbaar te maken; niet beter voorspelbaar. Als je dit goed doet, dan is het goud waard. Het is belangrijk om dit soort werk op de agenda te houden. Organisaties hebben vaak een vertekend beeld van de werkelijkheid. Het PBL moet voorkomen dat het als partijdig wordt gezien.

Maarten is een groot voorstander van het meenemen van what-ifs in scenariostudies. Ontwikkelingen die bijna onvoorstelbaar zijn, worden vaak weggelaten, waardoor de denkruimte klein blijft. Bij doorkruisende gebeurtenissen moet je wel oppassen hoe de media reageren. De gebeurtenissen worden namelijk gemakkelijk als feiten opgevat. Als het PBL beweert dat Schiphol met krimp te maken zou kunnen krijgen omdat er meer vluchten via Dubai kunnen gaan lopen, dan heet het al snel dat het planbureau het einde van Schiphol voorspelt.

Het vergroten van de denkruimte van mensen die besluiten moeten nemen over de leefomgeving ('memories of the future'), dat is wat we willen. Het PBL werkt vooral voor de nationale overheid. Als die weinig meer stuurt, dan is het mooi als het planbureau ook andere overheden, het bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties kan bedienen en samen met hen scenario's kan ontwikkelen.

Belangrijk is om een onderscheid te maken tussen scenario's en verhalen. Het PBL zou een risico lopen als het alleen maar verhalen zou maken. Ze moeten wel professioneel zijn. De tijd van scenario's is niet voorbij, maar we moeten er wel een andere inhoud aan geven. Daarbij zal het PBL letten op zijn positie: 'Wij zijn geen Trendwatcher des Vaderlands, maar een Planbureau des Vaderlands'.